

Каратаева С.К.

ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ ДИФТОНГДОРДУН ИЗИЛДЕНИШИНИН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ

Каратаева С.К.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ДИФТОНГОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

S.K. Karataeva

SOME PROBLEMS OF STUDYING DIFTHONGS IN TURKIC LANGUAGES

УДК: 821.512.154(043.3)

Бул изилдөө түрк тилдериндеги анын ичинде кыргыз тилиндеги дифтонгдордун изилдениш тарыхына арналган. Түрк тилдеринде дифтонгдор тектештирме-тарыхый өнүктөүгү изилдөөлөрдө, нормативдик грамматикаларда учкай каралса, ал эми кыргыз тил илиминде диалектологиялык багытта аткарылган эмгектерде локалдык мүнөздөгү тилдик өзгөчөлүк катары изилденген. Буга чейинки изилдөөлөр көрсөткөндөй, түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүнө басаңдама дифтонгдор мүнөздүү. Мындай дифтонгдор түрк тилдеринин тыбыштык системасындагы комбинатордук өзгөрүүлөрдүн натыйжасында келип чыккандыгы белгилүү. Изилдөөнүн жыйынтыгы кыргыз тил илиминде дифтонгдордун фонематикалык статусу, өнүгүшү жана калыптанышы, алардын кыргыз тилинин түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш диалектилеринде, түндүк диалектинин айрым говорлорунда (чүй, талас) сакталып калышынын тилдик жана экстрадилдик себептерин аныктоо милдети тургандыгын ачыктады. Иште сыпаттама, ылайыгына жараша анализ, синтез жана жалпылоо методдору колдонулду.

Негизги сөздөр: түрк тилдери, дифтонг, трифтонг, басаңдама дифтонгдор, көтөрүңкү дифтонгдор, жалган дифтонгдор, дифтонгдошуу.

Данное исследование посвящено истории изучения дифтонгов в тюркских, в том числе в кыргызском языках. Дифтонги в тюркских языках рассматриваются в нормативных грамматиках и в некоторых исследованиях в сравнительно-историческом контексте, а в кыргызском языкознании в диалектологических трудах как языковая особенность локального характера. Предыдущие исследования показали, что для большинства тюркских языков характерны нисходящие дифтонги. Известно, что такие дифтонги являются результатом комбинаторных изменений звуковой системы тюркских языков. Результаты исследования показали, что в кыргызском языкознании предстоит определение фонематического статуса дифтонгов, их развитие и формирование в юго-восточных и юго-западных диалектах кыргызского языка, в некоторых говорах северного диалекта (чуйский, таласский). В работе были использованы описательный и соответствующие методы анализа, синтеза и обобщения.

Ключевые слова: тюркские языки, дифтонг, трифтонг, нисходящие дифтонги, восходящие дифтонги, ложные дифтонги, дифтонгизация.

This study is devoted to the history of the study of diphthongs in Turkic, including the Kyrgyz languages. Diphthongs in Turkic languages are considered in normative grammars and in some studies in a comparative historical context, and in Kyrgyz linguistics in dialectological works as a linguistic feature of a local character. Previous studies have shown that descending diphthongs are characteristic of most Turkic languages. It is known that such

diphthongs are the result of combinatorial changes in the sound system of the Turkic languages. The results of the study showed that in Kyrgyz linguistics there is a need to determine the phonemic status of diphthongs, their development and formation in the southeastern and southwestern dialects of the Kyrgyz language, in some sub-dialects of the northern dialect (Chui, Talas). Descriptive and relevant methods of analysis, synthesis and generalization were used in the work.

Key words: turkic languages, diphthong, triphthong, descending diphthongs, ascending diphthongs, false diphthongs, diphthongization.

Киришүү. Фонетикалык системадагы татаал фонетикалык бирдик катары белгилүү болгон полифтонгдордон кыпчак жана огуз тобуна кирген бир катар түрк тилдерине дифтонгдор, ал эми якут тилине дифтонгдор жана трифтонгдор мүнөздүү экендиги белгилүү. Дифтонгдор фонетикалык жактан созулуп айтылган, ал эми сапаты жактан тең мааниде болбогон эки элементтен түзүлгөн татаал бүтүндүк. Лингвистикалык адабияттарда мындай бирдиктер жалган дифтонгдор деп аталып, «ядро» (муун түзүүчү) жана «глайд» (муун түзбөөчү) деп аталган эки элементтен турат. Жалган дифтонгдор муун түзүүчү жана түзбөөчү элементтин орун тартибине карай басаңдама жана көтөрүңкү дифтонгдор болуп экиге бөлүнөт. Басаңдама дифтонгдор муун түзүүчү үндүү менен башталып, муун түзбөөчү жарым үндүү менен аяктайт: **oj** - бай. *m. ojna*- «играть, развлекаться», *кырг., алт. ojno*; *тат., өзб. uina*- «играть», *кар., хак., каз., тув. ojna*- ж.б. Көтөрүңкү дифтонгдор муун түзбөгөн элемент менен башталып, муун түзгөн үндүү менен аяктайт: **як. iä**: *jiäk* «берег»; *biä* «кобыла», **uo**: *suox* «нет», **üö**: *üöl* «сырой» ж.б.

Негизги бөлүм. Түрк тилдеринин тыбыштык түзүлүшүн изилдеген түркологдордун басымдуу бөлүгү кыпчак жана огуз тобундагы түрк тилдерине, якут тилине, Түштүк Сибирдеги айрым түрк тилдерине жалган дифтонгдор мүнөздүү экенин белгилешип, дифтонгдордун айрым маселелерине токтолушкан.

Түрк тилдериндеги дифтонгдор жана алардын өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү алгачкы маалыматтардын бири В.Радловдун «Phonetik der nördlichen Türksprachen» («Түндүк түрк тилдеринин фонетикасы») эмгегинде кездешет. Аталган эмгекте бир катар түрк тилдеринин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн тектештирме

планда сыпаттоо менен катар, кыргыз тилинин фонетикалык системасы жөнүндө да маалымат бергендиги белгилүү. С.Садыкова туура белгилегендей, В. Радлов кыргыз тилине атайын токтолбостон, анын тыбыштык курамын айрым түрк тилдеринин тыбыштык системаларына илимий салыштыруу аркылуу ар башка параграфтарда сыпаттоого алган [1, 126-6.]. Окумуштуу дифтонг маселесине алгачкылардан болуп кеңири токтолгон окумуштуулардын бири болуп саналат. Ал түрк тилдериндеги дифтонгдорду үч топко ажыраткан: 1) кең дифтонгдор (кууш жана кең үндүүдөн турган); 2) эринчил дифтонгдор (кең жана эринчил кууш үндүүдөн турган); 3) кууш же I-дифтонгдор (ар башка үндүүлөрдүн i менен айкашып келишинен түзүлөт) [2, 17-21-66.].

В. Радловдун аталган эмгеги дээрлик бир жарым кылым мурда жазылганына карабастан, бүгүнкү күндө да тарыхый фонетика үчүн маанисин жогото элек. Бул изилдөө дифтонгдорго тиешелүү төмөнкү маселелердин каралышы менен маанилүү: 1) түрк тилдериндеги дифтонг маселесинин ачыкталышы; 2) түрк тилдериндеги дифтонгдордун классификациясынын берилиши; 3) иллюстрациялык материалдардын түрдүү ареалда жайгашкан түрк тилдеринен алынышы (анын ичинде азыркы учурда жок болуп кеткен түрк тилдеринен).

Түркологияда белгилүү фин окумуштуусу М.Ряшендин «Материалы по исторической фонетике тюркских языков» аттуу эмгеги түрк тилдеринин тектештirme-тарыхый фонетикасы боюнча жүргүзүлгөн көп жылдык изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы катары бааланат. Бул эмгек башка изилдөөлөрдөн түрк тилдеринин тарыхый фонетикасы боюнча факты-материалдардын системалуу берилиши менен өзгөчөлөнөт. Эмгекте түрк тилдеринин тыбыштык системасына тиешелүү маселелер, т.а., үндүү, үнсүздөрдүн классификациясы, үндүү жана үнсүз тыбыштарга тиешелүү элизия, умлаут, үндүүлөрдүн комбинатордук алмашуусу ж.б.у.с. фонетикалык кубулуштар, ошону менен бирге созулма үндүүлөр жана дифтонгдор тууралуу маалыматтар берилген. Автор байыркы түрк тилдеринде созулма же кыска үндүүлөрдүн -j(-i) менен айкашуусунан түзүлгөн дифтонгдордун болгондугун көрсөтөт. Азыркы түрк тилдеринде белгиленген дифтонгдон сырткары өнүгүүнүн өзгөчө жолун басып өткөн кең дифтонгдор (ua, ya, üä, iä, uo, üö), ошондой эле өздөштүрүлгөн сөздөрдө жана төл лексикада үндүү + үнсүз айкашынын өнүгүшүнөн келип чыккан эринчил дифтонгдор (au, ou, äü, öü) бар экендигин белгилейт. М.Ряшен полифтонгдор өзгөчө якут тилинде өнүккөндүгүн белгилеп, аларды төмөнкүчө жиктейт: -j менен келген дифтонг, трифтонгдор: aj, oj, uj, üj, äj, öj, üj, ij; созулмалар менен келген дифтонгдор āj, ūj, ūj (bāj «богатый», sūj «мыть»);

трифтонгдор – uai, uoi, üöj (куaj «преодолеть», küöj «обходить»). Өзгөчө кең жана эринчил дифтонгдордун өнүгүшүн негизинен якут, түркмөн, азербайжан тилдеринен алынган фактылар менен иллюстрациялай алган. Созулма же кыска үндүүлөрдүн -j(-i) менен дифтонгдору тууралуу токтолгондо, негизинен В.Радловдун пикирине кошулуу менен, ij дифтонгу кумук, карачай-балкар, караим, кыргыз тилдеринде да кездешет деп кошумчалайт [3, 66-70].

Н.З. Гаджиеванын «Проблемы тюркской ареальной лингвистики» аттуу эмгеги түрк ареалдык лингвистикасы боюнча аткарылган белсемдүү изилдөөлөрдүн бири. Аталган изилдөөдө созулмалардын дифтонгдошуусу, дифтонгдордун монофтонгдошуусу, алардын келип чыгуу себептери, анлауттук позицияда келген үндүүнүн дифтонгдошууга кабылган учурлары кыргыз, өзбек тилдеринин диалектилеринен, казак тилинен алынган материалдар аркылуу талданган. Автордун пикиринде, Орто Азия чөлкөмүндөгү жана анын чегинен сырткы түрк тилдеринде байыркы созулмалардын ордунда дифтонгдошууну байкоого болот: *сал. кырг.* bujra «верблюжий жеребец» (*ад.т.* bu:ra), sujur «сурок» (*ад.т.* su:r); *өзб. диал.* пийт «вошь», ийт «собака»; *кып. гов.* нийме (нимэ ордуна), ийш (иш ордуна) [4, 271-272]. Демек, мындай тилдик фактыларды байыркы түрк тилдеринде созулма үндүүлөрдүн болгондугун тастыктоочу аргумент катары кабылдоого толук мүмкүн.

Н.З. Гаджиева ow, ew, uw, üw эринчил дифтонгдорун кыргыз тилинин түштүк диалектилеринин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнүн чегин ажыратуучу изоглосса катары алган. Мындай эринчил дифтонгдорду үндүү + үнсүз айкашынын созулмага өтүүдөгү өткөөл абал катары мүнөздөп, бир эле фонетикалык процесс кыргыз тилинин түндүк диалектисинде созулманы, ал эми түштүк диалектилерде дифтонгдук айкаштарды берип калгандыгын белгилейт. Автор кыргыз тилинин түштүк диалектилеринде өтмө *now* баскычынын сакталышын кайсы бир деңгээлде казак жана өзбек говорлору менен чектеш аймакта жашашы менен түшүндүргөн [4, 151-6.].

Түрк тилдери боюнча жазылган нормативдик грамматиканын эң мыкты үлгүсү катары белгилүү болгон Н.Баскаковдун каракалпак тили боюнча жүргүзүлгөн изилдөөсүндө дифтонгдор тууралуу кеңири маалымат камтылган. Автор каракалпак тилинде кыпчак тобуна кирген башка түрк тилдери сыяктуу басаңдама жана көтөрүңкү дифтонгдорго жакын тыбыштык айкаштар кездешерин айтып өтүп, аларды төмөнкү топторго ажыраткан: а) басаңдама ачык дифтонг сымал айкаштар: ай, ей, ой, ёй, ый, ий, уй, юй; б) басаңдама эринчил дифтонг сымал айкаштар: ав, ев, ов, ёв, ыв, ив, ув, юв; в) көтөрүңкү ачык дифтонгдор: йа, йе, йо, йё, йы, йи, йу, йю; г)

көтөрүңкү эринчил дифтонгдор: ва, ве, во, вё, вы, ви, ву, вю.

Н.Баскаков басаңдама дифтонгдор уңгуда гана кездешерин, тарыхый жактан байыркы түрк жазма эстеликтеринде жана азыркы түрк тилдеринде (мисалы, уйгур жана огуз тобундагы тилдерде) сакталып калган тыбыштык айкаштарга барып такаларын көрсөтөт: *бай.т.* агъ (/акъ) > *к.калп.* ав > *кырг.*, *алт.* оо//уу; *бай.т.* агъ (/акъ) > *к.калп.* ай > *кырг.* аа; *бай.т.* огъ/(окъ) > *к.калп.* ув > *кырг.* уу; *бай.т.* ег/(ек) > *к.калп.* ий; *бай.т.* ег/(ек) > *к.калп.* ев ж.б. Мындай айкаштардын фонетикалык өнүгүшүндө каракалпак тили кыргыз жана алтай тилдерине караганда ортоңку абалды ээлерин белгилеген [5, 51-55-66.]. Автордун басаңдама дифтонгдордун өнүгүшү боюнча келтирген иллюстрациялык материалдары, айрыкча, көтөрүңкү дифтонгдордун келип чыгышы боюнча айтылган көз карашы азыркы учурда да актуалдуулугун жогото элек.

Дж. Кiekбаевдин «Фонетика башкирского языка (Опыт описательного и сравнительно-исторического исследования)» дифтонгдордун изилдениш маселесине келгенде, өзгөчө кызыгууну жараткан изилдөөлөрдүн бири. Дж.Кiekбаев басаңдама дифтонгдор башкыр тилинин төл сөздөрүндө, көтөрүңкү дифтонгдор (уа, иа, иэ) орус тилинен жана орус тили аркылуу Европа тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында дифтонгдор кездешерин айтат.

Дж. Кiekбаев башкыр тилиндеги дифтонгдордун тарыхына да токтолгон. Окумуштуунун пикиринде, огуз тобундагы түрк тилдериндеги ағ, эг тыбыштык бирикмелери кыпчак тобундагы түрк тилдериндеги ау жана әу дифтонгуна туура келерин көрсөтөт: *өзб.* тоғ, *түркм.* дағ, *уйг.* тағ, *баш.*, *тат.*, *каз.* тау; *кырг.* тоо, *алт.* таа; *уйг.* сағмак, сағлик, сағ; *тат.* саумак, саулык, сау; *башк.* һаумак// һауыу, һау, *эски кыпчак тилинде* ағлак, *башк.* аулак. Автор уй дифтонгу уғ тыбыштык бирикмесинен келип чыккандыгын байыркы уйгур тилинин материалдары менен тастыктайт: *бай. уйг.* антағ, мунтағ, шунтағ; *башк.* ундай, бындай, шундай; *орто башкыр тилинде:* антай, мынтай, шунтай.

Башкыр жана башка түрк тилдериндеги фактылар экинчи компоненти й үнсүзүнөн турган дифтонгдордун келип чыгышы ағ-эг тыбыштык айкаштары менен гана чектелбешин белгилейт: *башк.* айғыр, кайғы, байрам, өйрэк; *эски кыпчак тилинде* азғыр, казгу, базрам; *бай.т.т.* өдирэк//өдрэк, *баш.* өйрэк, *алт.* кудурук, *хак.* хузурух, *баш.* койрок. Келтирилген мисалдар экинчи компоненти й тыбышынан турган дифтонгдордогу й байыркы түрк тилдеринде з, д, т үнсүздөрүнө барып такалат. Мисалы, айғыр < азғыр < азғыр < адғыр < атғыр.

Башкыр (жана диалектилери) жана башка түрк тилдеринин фактылары төмөнкүнү көрсөтөт: дифтонгдошууга сөз аягында келген үндүү+үнсүз тыбыштык айкаштар дуушар болгон. Биринчи сөз аягында келген ағ тыбыштык айкалышы, андан соң анын башка фонетикалык варианттары дифтонгдошкон [6, 73-92-66.].

Ш.Акбаев тектештирме-тарыхый өнүттөгү изилдөөсүндө карачай-балкар тилинде басаңдама (ай, ей, ой, ый, ий; уй, уый, ау, еу, оу, ыу, ну, уу, ууу) жана көтөрүңкү (ы, и, у кууш үндүүлөрү менен а кең үндүүсүнүн ортосунда келген у сонантынын түшүп калышынан келип чыккан, малкар диалектисине мүнөздүү) дифтонгдордун бар экендигин белгилейт. Автор карачай-балкар тилиндеги басаңдама дифтонгдордун генезисин «үндүү+ гъ (къ, к, г, нь, н, с, д, т ж.б.)» байыркы айкаштары менен байланыштырат. Мисалы, бий «князь» < бег «правитель, князь» (М 369); тау «гора» < тагъ (М 425) ж.б. Ш. Акбаев: «...үндүү+гъ (къ, г, н ж.б.) байыркы айкаштардын өнүгүшүндө карачай-балкар тили байыркы түрк, огуз, чыгыш түрк, экинчи тарабынан кыргыз, алтай тилдеринин арасында ортоңку аралыкты ээлеп, кумук, каракалпак тилдери менен бир баскычта турат» - деген жыйынтыкка келет.

Карачай-балкар тилине казак, каракалпак, гагауз тилдери сыяктуу сөз башындагы үндүүлөрдүн дифтонгдошуусун белгилеп, анлауттук позицияда түзүлгөн мындай тыбыштык айкаштарга көтөрүңкү дифтонг катары мүнөздөмө берген. Изилдөөчү сөз башындагы үндүүлөрдүн дифтонгдошуу кубулушун байыркы тыбыштык комплекстин (унгунун) фонетикалык өнүгүшүнүн жыйынтыгы, т.а., баштапкы жоголуп кеткен үнсүздүн издери катары карап, айрым түрк тилдеринен баштапкы жоголуп кеткен үнсүз тыбыштын издери сакталганын билдирет: *сал.* жалпы түрк тилдеринде агъач ~ *кырг.* джыгъач [7, 29-31-66.].

Л.Покровская гагауз тилине басаңдама (ай, ый, ой, уй, ей, ий, өй, үй) жана көтөрүңкү (ыа, уа, еа, иа, үа) дифтонгдор мүнөздүү экендигин белгилейт. Гагауз тилинде алдыңкы катардагы үндүүлөр менен келген басаңдама дифтонгдор (ей, ий, өй, үй) туруксуз келип, айрым позицияларда монофтонгдошууга жол берилерин көрсөтөт. Мисалы, **өй** > **өй**||**үү**: сөйлә > сөйлә || сүйлә > сөйлә || сүлә «говори», «скажи»; **көй** > **күү** «село», «деревня»; **ей** > **ий**||**ее**: пейнир > пиинир, сейрек > сирек, мейва > меева; **ий** > **ии**: чий > чии «роса»; ийнә > иинә; **үй** > **үү**: түй > түү «пух» ж.б.

ыа, уа, еа, иа, үа көтөрүңкү дифтонгдорун «үндүү + үнсүз (к > ғ, һ, ү) + үндүү» тыбыштык айкашынын созулма үндүүгө өткөөл абал катары мүнөздөйт: «үндүү + үнсүз (к > ғ, һ, ү) + үндүү» → «интервокалдык позициядагы үнсүздүн түшүп калышынан

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 2, 2021

улам эки үндүүнүн биригиши» → дифтонг → (монофтонг) созулма үндүү. Мындай көтөрүңкү дифтонгдорун тарыхый эволюциясын азыркы гагауз тилиндеги [к] менен аяктаган лексемаларга барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганган учурдан байкоого болот: караннык «темнота» + -а > каранныга > каранныа > караннаа «в темноту»; келебек «бабочка» + -а > келебейя > келебей > келебäя «бабочке». Эгерде [к] менен аяктаган сөздөргө барыш жөндөмөсүнүн көрсөткүчү уланганда дифтонгдордун монофтонгдошуусу тилде калыптанган кубулуш болсо, үндүү менен бүткөн сөздөргө ушул эле жөндөмөнүн мүчөсү жалганганда бириктирүүчү [й] тыбышынын түшүп калышынан эки үндүүнүн дифтонгго биригүүсүн байкоого болот: дерейя > дерей «к реке»; икинжийя > икинжийя «второму» [8, 38-42-66.].

Түштүк Сибирдеги түрк тилдери боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн ичинен В.И. Рассадин тарабынан тофалар тили боюнча түзүлгөн грамматикада дифтонгдор тууралуу кыскача маалымат камтылган. В. И. Рассадин тофалар тилинде үндүүдөн жана муун түзбөгөн алсыз j же j үнсүзүнөн турган **aj** - saj «кедровые орехи»; **ej** (ej) - dulej «глухой»; **ij** - ijne «игла»; **ыj** - syjqaš «мель»; **oj** -toj «пир»; **uj** - sujba:t «трогать» дифтонгдорун белгилеп, аларды «жалган дифтонгдор» деп атайт. Эң кызыктуусу, автордун пикирине таянсак, айрым учурларда муун түзбөгөн j айы, oйы тыбыштык айкаштын курамында келгенде, бошоң позициядагы j толук «сүртүлүп» чыныгы дифтонгдор пайда болот: ае - haendy «вскипел». Мындай фонетикалык кубулуш түпчүл үндүүлөр катышкан лексемаларга гана мүнөздүү экендигин белгилеп, алар бошоң позициядагы j тыбышынын ассимиляциялык таасиринен алдыңкы катардагы үндүүгө өтөрүн көрсөтөт [9, 31-32-66.].

Л.Т. Махмутованын «Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка» аттуу изилдөөсүндө татар тилинин мишар диалектисиндеги дифтонгдордун тарыхый өнүгүшү негизинен кыпчак тобуна кирген түрк тилдеринин алкагында изилденген. Татар адабий тилине анын ичинде мишар диалектисине үндүү жана муун түзбөгөн й, w тыбыштарынын айкаштарынан түзүлгөн басаңдама жана көтөрүңкү дифтонгдор мүнөздүү экендиги айтылат. Мишар диалектисинде басаңдама ай дифтонгунун тил алды (уччул) д, л, р, н, с, т, ч (ц) үнсүздөрдүн алдында келгенде, экинчи элементтин (й) түшүп айтылышы аталган үнсүздөрдүн таңдайлашуусуна алып келген: *бай.т.м.* ajrap, *тат.ад.т.* эйрән, *миш.диал.* ар'ан; *бай.т.м.* sajga-, *тат.ад.т.* сайра-, *миш.диал.* са'ра ж.б. Автордун пикиринде, уччул үнсүздөргө карай препозициялык абалда турган дифтонгдордун монофтонгдошуу тенденциясын байыркы

түрк тилдеринен да байкоого болот, ал эми бул фонетикалык кубулуш татар тилинин мишар диалектисинде гана өнүгө алган [10, 52-61-66.].

Түрк тилдериндеги дифтонгдор тууралуу учкай маалымат Б.Серебренников менен Н.Гаджиева биргелешип жазган «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» аттуу эмгекте камтылган. Авторлордун пикиринде, баба тилге биринчи элементи созулма жана кыска үндүүдөн, экинчиси j(i) элементинен турган дифтонгдор мүнөздүү болгон. Бирок мындай тилдик бирдиктер баба тилде сейрек колдонулган. Алардын биринчи компоненти тигил же бул конкреттүү түрк тилиндеги үндүүлөрдүн өзгөрүшүнө ылайык өзгөргөн. Мисалы: *aj*: кайда «где», *кырг.* кайда, *кар.* кайда, *тат.* ка'йда, *каз.* кайда, *кум.* кайда, *өзб.* кайда, *хак.* хайда; *ej*: *бай.т.* кејик «олень», *чув.* кајък «зверь», *кырг.* кијик «животные», *тат.* киэк.

Авторлор азыркы түрк тилдериндеги дифтонгдордун басымдуу бөлүгүн кийинки дифтонгдор деп атап, алардын тарыхый өнүгүшүн көрсөтүшөт: *сал. тат. кум., кырг.* айгыр > *азгыр; *тат.* а'јрѣм, *кырг.* айрым > *азрым; *кум.* бүйрек, *кырг.* бөјрөк «почка» > *бүгрөк; *тат.* тејмә «пуговица», *кырг.* түймө > *түгмө; *түрк.* беј «господин», *кырг.* бий > *бәг ж.б. Мындан сырткары, үндүү менен кош эринчил в (w) биригишинен келип чыккан дифтонгдордун бар экендиги айтылат: *тат.* та'w, *каз.* тaw, *баш.* һw, *тат.* киәw «жених», *к.калп.* буғаw «окова» ж.б. [11, 24-6.].

Б.Серебренников менен Н.Гаджиевалар түрк тилдериндеги дифтонгдорго мүнөздөмө берүүдө, негизинен, М.Рясянендин көз карашына таянгандыгы байкалат.

Мындан сырткары, башкыр тили боюнча Н.К. Дмитриевдин [12, 15-16-66.], караим тил боюнча К.М. Мусаевдин [13, 60-63], ногой тили боюнча Л.Ш. Арслановдун [14, 20-21], азербайжан тилинин түндүк говорлорундагы дифтонгдошуу кубулушу К.И.Самедованын [15, 362-366-66.] изилдөөлөрүндө кыскача изилдөөгө алынган. Жалпысынан алганда, дифтонгдордун калыптанышы боюнча аталган изилдөөчүлөрдүн айтылган ойлору түркологияда буга чейин жүргүзүлгөн изилдөөлөр менен үндөшүп кетет.

Кыргыз тил илиминде дифтонгдор диалектологиялык изилдөөлөрдүн алкагында изилденген. Э.Абдулдаев «Кыргыз тилинин Чаткал говору» аттуу эмгегинде кыргыз тилинин Чаткал говорунда эринчил төрт (ow, өw, uw, үw) дифтонг бар экендигин, мындай дифтонгдор Талас, Алай жана Лейлек райондорунда, Октябрь районунун ичкилик бөлүмүндө, Ноокат, Төлейкөн райондорунда жана Тажикстандын Жерге-Тал районунда жашаган кыргыз урууларынын кебинде колдонуларын изилдөөлөр көрсөткөнүн белгилейт.

Автор кыргыз говорлорундагы эринчил дифтонгдорго мүнөздөмө берүүдө Тоолуу Алтайдагы чүйлүк телеуттар менен алтайлык калмактардын тилиндеги фактыларды иллюстрациялык материал катары пайдаланган. Анын пикиринде, ow, øw, uw, үw дифтонгдорунун экинчи компоненти азырынча үнсүздөргө таандык белгилерди сактаарын эки шарт менен далилдөөгө аракет кылган: 1) мүчө жалганганда: tow + -нын = towдун, күйøw + -ны = күйøwdү ж.б.; 2) дифтонгдордун артикуляциясы аркылуу.

Э. Абдулдаев академик Б. М. Юнусалиевдин дифтонгдордун экинчи элементи «чормогой үндүү» деген пикири менен макул эместигин билдирип, бул маселе боюнча К.К.Юдахиндин «дифтонгдордун экинчи элементи үндүүгө айланып бүтө элек процессте турат» - деген көз карашын туура деп белгилейт. Э.Абдулдаев эрин дифтонгдордун келип чыгышы боюнча кызыктуу байкоолорду жүргүзгөн. Изилдөөчүнүн баамында, «кыргыз говорлорундагы дифтонгдор «үндүү + жумшак үнсүз», же болбосо «үндүү + жумшак үнсүз + үндүү» сыяктуу тыбыштык тизмектердин өнүгүүсүнүн жыйынтыгы. Кыргыз говорлорунда $\frac{F}{r} \rightarrow w$ сыяктуу тыбыштык өзгөрүүлөрдүн учурашы акырындык менен өзүнүн алдындагы ачык үндүүлөрдү эрин үндүүлөргө өткөргөн. Мунун натыйжасында

$$\begin{array}{l} ag \rightarrow aw \rightarrow ow \quad \text{ыг} \rightarrow \text{ыw} \rightarrow \text{yw} \\ \text{эг} \rightarrow \text{эw} \rightarrow \text{øw} \quad \text{иг} \rightarrow \text{иw} \rightarrow \text{үw} \end{array}$$

сыяктуу өзгөрүүлөр болгондугун байкоого болот». Соңунда автор эрин дифтонгдор «үндүү + $\frac{F}{r}$ » менен созулма үндүүлөрдүн ортосундагы өткөөл форма экендигин белгилейт [16, 44-45-66.]. Изилдөөнүн «Созулма үндүүлөр» бөлүмүнөн уй, үй басаңдама дифтонгдору жөнүндөгү маалыматты кезиктирүүгө болот, бирок автор аларды дифтонг деп атаган эмес.

«Өзбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр» аттуу монографияда эринчил дифтонгдор тууралуу маалыматтар өзүнчө бөлүмдө берилет. Авторлордун айтымында, Өзбекстандагы ичкилик кыргыздарын эсепке албаганда, Наманган областындагы пскемдик кыргыздарда эрин дифтонгдордун колдонулушу алда канча туруктуу. Эмгекте эрин дифтонгдордун тарыхый өнүгүшү жогорудагы эмгек менен үндөш каралган. уй, үй басаңдама дифтонгдору «дифтонг» деп аталбастан, созулма үндүүгө өтүүдөгү жергиликтүү өзгөчөлүк катары каралган: *диал.* жуйрат > *ад.т.* жуурат, *диал.* куйрай > *ад.т.* куурай ж.б. [17, 39-42].

Ж. Жумалиев Анжияндагы кыргыздардын тили

боюнча жүргүзүлгөн изилдөөсүндө басаңдама эринчил дифтонгдор тууралуу маалыматтар берилет. Автор кыргыз адабий тилинде эрин созулма **oo, øø, уу, үү** үндүүлөрү менен келген сөздөр изилденүүгө алынган аймактарда эки-үч вариантта колдонуларын белгилейт: оокат~owкат, тоо~tow~таг, төө~түйө ж.б. [18, 54-57-66.].

Г.Бакинова, С.Кондучалова жана С.Сыдыков менен авторлош жазылган «Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору» аттуу эмгегинде да басаңдама эринчил дифтонгдорго жергиликтүү өзгөчөлүк катары мүнөздөмө берилген. Аталган эмгектеги материалдар жогорудагы эмгектер менен бир мазмундук тилкени түзүп турат [19, 34-37-66.].

Ж.К. Сыдыковдун монографиясы кыргыз тилинин тыбыштык структурасынын табиятын жана функционалдык касиетин эксперименталдык методдун негизинде изилдөөгө арналган. Бул эмгекте дифтонгдорго да орун берилген. Окумуштуу кыргыз тилинин түштүк диалектисинде, түндүк диалектинин айрым говорлорунда (чүй, талас) басаңдама дифтонгдор кезигерин, кеп агымында мындай дифтонгдор көпчүлүк учурда үч компоненттүү айкаш катары айтыларын белгилейт. Мисалы, Ош областынын Жаңы-Жол (азыркы Аксы – авт.), түштүк-батыш жана түштүк-чыгыш райондорунда созулма үндүүдөн кийин j'га түспөлдөшүп кеткен w жарым үндүүсүнүн айтылганын байкоого болорун айтат: birø:ni ордуна birø:wni, to:sun ордуна to:wn ж.б. Изилдөөчү созулма үндүүлөр менен үч компоненттүү деп эсептеген дифтонгдорго электроакустикалык талдоо жүргүзгөндө, алардын созулмалуулугу жана интенсивдүүлүгү бирдей болуп чыккан [20, 64-67-66.].

Ж.К. Сыдыков кыргыз тилиндеги дифтонгдордун морфологиялык жактан ажыратылгычтыгын жана компоненттердин фонетикалык өз алдынчалыгын эске алып, эринчил дифтонгдорду чыныгы дифтонгдор эмес деген жыйынтыкка келет. Ал эми алардын келип чыгышын «үндүүлөрдүн улуу жылышуусу», т.а., ичкериши жана эринчилдеши менен түшүндүргөн.

Жыйынтыктар. Изилдөөбүздүн соңунда төмөнкүдөй жыйынтыктарга келдик: 1) түркологдор белгилегендей, түрк тилдерине негизинен, жалган дифтонгдор мүнөздүү; 2) түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө, өзгөчө кыпчак жана огуз тобуна кирген түрк тилдеринде, якут түркчөсүндө дифтонгдор кеңири колдонулат; 3) басаңдама дифтонгдор комбинацияларды өзгөрүүлөрдүн жыйынтыгы экендиги окумуштуулар тарабынан бирдей колдоо тапкан; 4) кыргыз

тил илиминде дифтонгдор диалектилик өзгөчөлүк катары изилденген, демек, дифтонгдордун фонематикалык статусу, тарыхый өнүгүшү сыяктуу маселелер дагы да болсо изилдөөнү талап кылган проблемалардын бири.

Адабияттар:

1. Садыкова С.З. Кыргыз тили: В.К. Шотт, В.В. Радлов [Текст] / С. З. Садыкова. Э. - Б.: Сарыбаев Т.Т., 2018. -304 б.
2. Радлов В. Phonetik der nördlichen Türksprachen («Түндүк түрк тилдеринин фонетикасы») [Текст] / В.Радлов. - Лейпциг, 1882. -365 с.
3. Ряснян М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков [Текст] / М.Ряснян // Пер. А.А.Юлдашева. - М.: Издательство иностранной литературы, 1955. -206 с.
4. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики [Текст] / Н. З. Гаджиева. - М.: Наука, 1975. -303 с.
5. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык II. Фонетика и морфология [Текст] / Н. А. Баскаков. - М., 1952. -544 с.
6. Киекбаев Дж.Г. Фонетика башкирского языка (Опыт описательного и сравнительно-исторического исследования) [Текст] / Дж.Г. Киекбаев. - Уфа, 1958. - 210 с.
7. Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка (опыт сравнительного и сравнительно-исторического изучения) [Текст] / - Черкесск, 1963. - 166 с.
8. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология [Текст] / Л.А. Покровская. -М., 1964. -301 с.
9. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка [Текст] / В. И. Рассадин. -Улан-Уде, 1971. - 247 с.
10. Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка [Текст] / Л.Т. Махмутова. - М., 1978. - 298 с.
11. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков [Текст] / Б.А. Серебренников, Н. З. Гаджиева. - М., 1986. -302 с.
12. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка [Текст] / Н. К. Дмитриев. - М.-Л., 1948. -276 с.
13. Мусаев К. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология [Текст] / К.Мусаев. - М., 1964. - 344 с.
14. Арсланов, Л.Ш. Язык карагашей-ногайцев Астраханской области [Текст] / Л.Ш. Арсланов. - Набережные Челны, 1992. - 160 с.
15. Самедова К.И. Дифтонгизация в диалектных группах северного говора азербайджанского языка по сравнению с кыпчакскими языками [Текст] / К.И. Самедова // Бюллетень науки и практики. Т.6 №6. 2020 - С.362-366.
16. Абдулдаев Э. Кыргыз тилинин Чаткал говору [Текст] / Э. Абдулдаев. - Ф., 1956. - 136 б.
17. Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Өзбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр [Текст] / Э.Абдулдаев, Г.Бакинова, Н.Бейшекеев. - Ф., 1962. -223 б.
18. Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Жалал-Абад областынын говорлору [Текст] / Г. Бакинова, С. Кондучалова, С. Сыдыков. - Ф., 1958. -174 б.
19. Жумалиев Ж. Анжиян кыргыздарынын тили [Текст] / Ж.Жумалиев. - Ф., 1983. - 220 б.
20. Сыдыков Ж. К. Фонетическая структура современного киргизского литературного языка и диалектов [Текст] / Ж.К. Сыдыков. -Ф., 1990. -175 с.
21. Ашыралиев Т.А. Кыргыз, тектеш түрк тилдериндеги сингармонизм, дифтонг жана созулма үндүүлөрдүн өзгөчөлүктөрү жана пайда болушу. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2020. №. 8. С. 222-228.